

Mariola Kowalczyk

Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
Aleje Raławickie 14, 20-950 Lublin

Rytuał modlitwy na Światowych Dniach Młodzieży, Kraków 2016.

Perspektywa socjologii wizualnej

The ritual of pray at World Youth Days, Krakow 2016,
from the visual sociology perspective

Streszczenie

Artykuł przedstawia ujęcie zagadnienia rytuału religijnego z perspektywy socjologii wizualnej. W tym celu przyjrano się ubiegłorocznym Światowym Dniom Młodzieży w Krakowie by w oparciu o to wydarzenie przeprowadzić analizę rytuału modlitwy. W badaniach tego fenomenu przyjęto perspektywę wizualną, ze szczególnym naciskiem na analizę fotografii. Obrazy będące podstawą badań (załączone do niniejszego tekstu) pozyskaliśmy w trakcie bezpośredniego uczestnictwa w wydarzeniu. W oparciu o zamieszczone tutaj fotografie staraliśmy się opisać ukryte, subiektywne stany przeżyć religijnych uczestników spotkania papieskiego. Selekcjonując fotografię zastosowaliśmy zasadę polegającą na wyodrębnieniu zdjęć, które są istotne w kontekście obranego tematu i celu badawczego pracy. Sprawą drugorzędną stała selekcja związana z estetyką i jakością zdjęcia. Metodologia w przypadku badań dotyczących socjologii wizualnej, nie należy do jednoznacznie określonych, co sprawia, że wszystkie prace wybierające to podejście badawcze, można uznać za nowatorskie. Analizując fotografie skupiliśmy się na semiologicznym wymiarze interpretacyjnym, a następnie zestawiliśmy go z analizą dyskursywną. Należy dodać, że zamieszczone tutaj zdjęcia są doskonałym źródłem nie tylko naukowej analizy, ale i „twardym” dokumentem, potwierdzającym kondycję religijności uczestników wydarzenia, jakim były XXXI ŚDM w Polsce, odbywające się w drugiej dekadzie XXI wieku.

Słowa kluczowe: ŚDM, rytuał modlitwy, socjologia religii, socjologia wizualna, fotografia

Abstract

The article shows issue of religious ritual in perspective of visual sociology. For that purpose last year's World Youth Day in Krakow has been used as an example to look at the ritual of prayer. Study with phenomenon of prayer was based on visual perspective, especially on photography analysis. Images used on the research (attached to present text) were obtained during the direct participation in the event. Based on photographs placed here we tried to describe hidden, subjective states of religious experiences of the participants of the meeting with pope. Selecting the photographs we applied the principle that consist extracting photographs which are essential in the context of the chosen subject and the purpose of research. A secondary priority was to select photographs with aesthetics and quality. Methodology of visual sociology research does not belong to explicitly defined which makes all the work selection innovative. Analysing photographs we focussed on semiological interpretative dimension and we arranged it with the discursive analysis. It should be said that photographs used here are excellent sources of scientific analysis and also they are "hard" documents, confirming the condition of the religiousness of the participants of the event, which was the XXXI WYD in Poland, being held in the second decade of the 21st century.

Key words: WYD, prayer ritual, sociology of religion, visual sociology, photography

Wprowadzenie

Głównym celem tego tekstu jest próba przełożenia komunikacji wizualnej na

komunikację zwerbalizowaną symbolicznego wymiaru rytuału religijnego, obecnego na ŚDM w Krakowie. Zagadnieniem przewodnim tekstu jest rytuał religijny analizowany z perspektywy socjologii wizualnej. Analizę wizualnego świata symbolicznego rytuału modlitwy, rozpoczniemy od krótkiego wyjaśnienia, co właściwie możemy rozumieć pod pojęciem rytuału „religijnego”. O terminie rytuał można snuć wiele wyjaśnień, każde nowe podejście do tego zagadnienia daje inną definicję. W dzisiejszych czasach słowo rytuał dla większości ludzi ma pejoratywne skojarzenia. Rytuał jest odbierany, jako pewna skostniała czynność, która jest nam narzucana przez różne rodzaje norm i nacisków prawnych, społecznych, a czasem też i prywatnych. Słowo to przeciwstawiane jest kreatywności i dynamice (Ratzinger, 2002: s. 143). Nasze całe życie, to jeden wielki rytuał, począwszy od porannego wstawania za zwyczaj o określonej godzinie, następnie spożywanie posiłku, wyjście do pracy czy na uczelnie, lunch, spotkanie z przyjaciółmi, rodziną. Wszystko to może przybierać formę codziennego rytuału, czyli jakiejś powtarzającej się czynności, odbywającej się w określonym czasie i będącej jakimś z góry, znanym przez nas schematem. Nam jednak chodzi o znacznie głębszą formę rytuałów, które nie są tylko wizualnym przedstawieniem i codziennym niejako przymusem. Dlatego najbardziej interesować nas będzie, sakralny wymiar tego pojęcia, jak dalece rytuały są obecne w zachowaniach religijnych, oraz jaką przybierają formę w wymiarze życia religijnego Kościoła. W przypadku tego artykułu rytuał jest czymś wyjątkowym i ciekawym, ponieważ odwołuje nas do transcendentnej rzeczywistości. Po mimo wielu starań i stosowania przeróżnych metod interpretacji tego rodzaju formy rytuałów, a mianowicie rytuałów religijnych, zawsze będą one objęte, dużą dozą niepewności i tajemniczości. To właśnie świadomość tajemnicy i świętości, jaką niesie za sobą, kontakt ze wspólnotą Kościelną, a przez to i z Absolutem, czyli Bogiem sprawia, że rytuał religijny, nigdy nie przybierze dla nas formy skostniałych przyzwyczajęń.

Należy również powiedzieć kilka słów jak połączony jest rytuał modlitwy z wydarzeniem, jakim są ŚDM. Czym więc są, te słynne Światowe Dni Młodzieży? Najprościej wyjaśniając, jest to nic innego jak modlitewne spotkanie ludzi młodych, pochodzących z różnych części świata. Każdego roku obchodzone są w diecezjach, a co dwa bądź trzy lata, przybierają formę wielkiego spotkania młodych wiernych z Ojcem Świętym, w wyznaczonym przez papieża miejscu na świecie. Młodzi ludzie w ramach tych wydarzeń, przez kilka dni modlą się, słuchają nauk papieskich, przystępują do

wielu sakramentów. Jest tam także obecny akcent artystyczny, czyli tańce, śpiew, spotkania towarzyskie, jak również młodzi mają możliwość brania udziału w wydarzeniach sportowych. Za każdym kolejnym razem, gdy odbywają się ŚDM mają one tę samą formę, a mianowicie festiwalu religijno-kulturalnego.

Po tym krótkim wprowadzeniu przedłożymy jeszcze kilka wyjaśnień dotyczących przyjętej metodologii w analizie wizualnego przekazu, jaki niesie za sobą obraz fotograficzny. Po czym dopiero przejdziemy do poszukiwania reguł kultury religijnej towarzyszących uczestnikom ŚDM.

Przyjęta metodologia

W socjologicznych badaniach jakościowych bardzo często stosowany jest termin badania wizualne. Terminy takie jak wizualizacja, antropologia wizualna, czy socjologia wizualna są niezbędne dla dyscyplin naukowych, które zajmują się tworzeniem, wykorzystywaniem i przetwarzaniem obrazów. Wymienione dyscypliny naukowe w swoich badaniach wykorzystują różne techniki wizualne, ale nie można powiedzieć, że techniki te, pomimo iż dotyczą wizualności są ze sobą zbieżne, ale jedynie podobne to, co je ze sobą łączy to zainteresowanie obrazem (Emmison, Smith, 2012: s. 668-669). Nauki społeczne współcześnie wskazują na dwa podejścia do praktyk patrzenia, pierwsze z nich wskazuje na ich zależność od kultury wizualnej a same praktyki patrzenia umiejscawia w kontekście podobnym do innych aktywności życia społecznego. Z drugiej strony praktyki patrzenia można ująć w kontekście zdolności wyuczonej w toku socjalizacji, patrzenie jest tutaj wskaźnikiem zewnętrznych uwarunkowań społeczno-kulturowych oraz elementem współtworzącym przebieg interakcji społecznej (Drozdowski, Frąckowiak, 2012: s. 62). Dane wizualne w badaniach społecznych są związane z wytwarzaniem, następnie z organizacją i interpretacją obrazów. Można wyodrębnić między innymi trzy podstawowe rodzaje danych wizualnych są to kolejno dane: socjologiczne, następnie antropologiczno-socjologiczne i na końcu dane antropologiczne (Jeziorski, 2013: s. 53).

Natomiast sam rozwój badań fotograficznych w naukach społecznych ma bardzo obszerną i długą historię, ciągnie się ona od momentu sporządzania archiwów kolonialnych. Na początku XX wieku przechowywano w archiwach, wizerunki złoczyńców, aż sięgając do współczesnych badań, w których to etnografowie nawiązują współpracę z informatykami, aby dokumentować fotograficznie różne aspekty kultury

(Pink, 2009, s. 98). Niewątpliwie ze względu chociażby na funkcje rola fotografii w badaniach socjologicznych jest bardzo znacząca. Po pierwsze pełni ona rolę informacyjną, jest to chyba najbardziej powszechna i jednoznaczna rola fotografii. Fotografia w tym ujęciu obiektywizuje istnienie czegoś, o czym jedynie słowne opowiadanie, byłoby niewystarczające. Fotografia przez zatrzymanie jakiejś rzeczywistości, w postaci zdjęcia, pozawala na dokładniejszą analizę fragmentu sfotografowanej rzeczywistości (Krajewski, 2014: s. 16).

Materiały wizualne można wykorzystać w różnorodny sposób, Michael Emmison i Philip Smith podają cztery tradycyjne typologie zastosowania materiałów wizualnych. Po pierwsze są wykorzystywane głównie wśród badaczy zorientowanych na badania etnograficzne. Drugie podejście reprezentują badacze skupieni bardziej na kwestiach semiologicznych, szczególnie badacze zajmujący się analizą reklam, bądź przekazami medialnymi. W podejściu trzecim mamy do czynienia z wykorzystaniem materiałów wizualnych, typowo przez badaczy naukowych, zajmujących się analizą praktyk wizualnych to znaczy badaniem, w jaki sposób można wykorzystać w badaniach naukowych szkice, diagramy bądź rysunki. Ostatnie podejście, skupia się na stosowaniu badań wideo, które obrazują naturalnie występujące zależności i interakcje społeczne, szczególnie w badaniach nad zjawiskiem komunikacji zapośredniczonej przez nośniki technologiczne (Emmison, Smith, 2012: s. 668-669).

Zdjęcia czy fotografie, które przeznaczone są do celów naukowych wymagają często długich, żmudnych analiz i interpretacji. Jeziorski oraz Sztompka podają cztery możliwości interpretacji danych wizualnych. Wśród nich wyróżniają: analizę dyskursywną, semiologiczną, strukturalistyczną i hermeneutyczną. W niniejszej artykule szczególną uwagę skupimy na analizie symbolicznego wymiaru rytuałów religijnych. Analiza ta ściśle dotyczyć będzie opisu samego obrazu, czyli spróbujemy między innymi odpowiedzieć na pytanie, Co zostało na obrazie pokazane? Co oznaczają poszczególne składowe obrazu? (Rose, 2010: s. 305). W odniesieniu do tak ustawionego celu najbardziej pomocne będą dwa typy analiz obrazu: semiologiczna oraz dyskursywna analiza obrazu. W analizie semiologicznej, obraz jest znakiem bądź też układem znaków, które kryją za sobą kulturowe znaczenia. W tym podejściu interpretacyjnym, na samym początku powinno się odwołać do semiologii, czyli nauki zajmującej się wyjaśnianiem, funkcjonowania znaków w kulturze (Jeziorski, 2011, s. 44). W interpretacji semiologicznej w badaniach nad wizualną kwestią kultury, badacze

najczęściej wykorzystują prace Ferdinanda de Saussure'a i Charlesa Sandersa Peirce'a. Pojęciem podstawowym w tej analizie jest znak, gdyż semiologia, jako dziedzina naukowa, zajmuje się badaniem funkcji znaków w społeczeństwie. Odwołując się do definicji znaku, widzianego przez de Saussure'a, relacja między przedmiotem znaku a treścią, z jaką ten przedmiot jest związany, jest pewną wspólną dla zbiorowości konwencją, narzucaną przez adekwatnie do ich czasów istniejącą kulturę. Pogląd ten najczęściej wykorzystywany jest w nurcie lingwistyki, gdzie autorzy posługują się przede wszystkim znakami słownymi i językowymi (Sztompka, 2005, s. 82). Według Umberto Eco semiologia, służy do badania wszystkich zjawisk kulturowych, w taki sposób, jak gdyby były one zbiorem znaków. Przyjmuje on także hipotezę, mówiącą, że naprawdę wszystkie spotykane zjawiska kulturowe są systemami znaków, czyli są elementem komunikacji. Semiologia jest, więc próbą teoretycznych przemyśleń nad zjawiskami semiozy, czyli zjawiska typowego dla ludzi, w których główną rolę odgrywa znak, jako przedmiot, czyli znaczenie, oraz nie mniej ważną rolę, odgrywa interpretacja tego znaku. Bardziej współczesnym i znanym badaczem nurtu semiologii jest Roland Barthes, który podkreślał znaczenie różnorodności nurtu semiologii (Olechnicki, 2003: s. 217) Główną ideą tej analizy jest założenie, że obraz fotograficzny jest znakiem. Dzięki semiologii badacz otrzymuje zbiór narzędzi analitycznych, które pomagają mu rozłożyć obraz na mniejsze elementy i prześledzić, w jaki sposób funkcjonuje, znak w relacjach do szerszego zbioru znaczeń. Interpretacja tego typu, wymaga od badacza posiadania wyszukanej grupy pojęć, które w dokładny sposób opisują, jakie znaczenia tenże obraz nam narzuca. Semiologiczna analiza to interpretacja w szczególności o charakterze formalnych procedur, które są pomocne przy rozszyfrowaniu ukrytych społecznie i kulturowo znaczeń narzucanych nam przez jakiś obraz (Sztompka, 2005: s. 81).

Natomiast analizie dyskursywnej szukamy odpowiedzi na pytanie, jak ludzie odbierają dany obraz oraz co wpływa na taki a nie inny jego odbiór? To właśnie ta analiza, skupia szczególną uwagę na odbiorze obrazu przez społeczność, do której dany przekaz jest kierowany, oraz do społeczności, która stwarza ramy tego odbioru. Dyskursywna analiza obrazu, największe znaczenie przywiązuje do obszaru, przestrzeni samego obrazu. Sporadycznie może odnosić się również do obszaru wytwarzania. W przypadku tej analizy jedną z mocnych jej stron, jest badanie, jak obraz oddziałuje na odbiorców. Drugą mocną stroną w analizie dyskursywnej jest fakt, zwrócenia uwagi, na

instytucjonalne oddziaływanie obrazu na odbiorcę. Mając do czynienia z taką sytuacją uwzględnia się w analizie, sposoby za pomocą, których jakieś dominujące instytucje, wykorzystują obrazy oraz jakich technologii używają tworząc swoje nowe wizualne dyskursy. Interpretacja typu dyskursywnego, bierze pod uwagę szczególnie kontekst i praktyki, które służą nam, jako reguły niezbędne do interpretacji fotografii (Jeziorski, 2011: s. 50). Sens obrazu w takiej analizie, powstaje na drodze negocjacji pomiędzy twórcą zdjęcia a jego odbiorcą. Negocjacji tej pośredniczy sam obraz, oraz ważny jest fakt, że obraz prowadzony jest, w jakimś z góry określonym kontekście instytucjonalnym. Znaczenia fotografii, w dużej części, są w ciągłej fazie twórczej. Faza twórcza, zależy od tego, kiedy, gdzie i przez kogo jest ona odbierana, Można zauważyć, że w tym kontekście znaczenie obrazów jest kulminacją kilku procesów, między innymi procesu interpretacji, zaangażowania i negocjacji (Sztompka, 2005: s. 91).

Po zebraniu materiałów do badań i wybraniu metody interpretacji, przychodzi czas na opisanie, jak wyglądał przebieg analizy danych wizualnych. Na samym początku analizy ma miejsce przeglądanie fotografii, tak często i długo aż będzie jasny charakter i właściwości zebranego materiału wizualnego. Ten etap polega na oglądaniu zdjęć w żaden sposób nieedytowanych, to znaczy patrzymy na nie w chronologii ich powstawania, według klucza tematycznego oraz czasowego i przestrzennego. Następny etap jest powiązany z procesem katalogowania oraz selekcjonowania. W procesie tym, treść poszczególnych fotografii dzielona jest według kryteriów, wyznaczonych w odniesieniu do głównego celu badawczego. Ważne w tym etapie jest także segregowanie, ze względu na znajdujące się na materiale badawczym artefakty, ale również ważny jest element, odniesienia fotografii do całego układu przestrzennego wydarzeń. Kolejny krok, to już przejście do bardziej ukierunkowanej analizy, której ramy wyznaczają założenia, postawione na samym początku badań, a mianowicie problemy i cel badawczy oraz pytania badawcze (Collier Jr., Collier, 2012: s. 721-722).

Selekcja fotografii zamieszczonych w tym artykule wynika z trzech zasadniczych kryteriów. Pierwsze z samych idei przyjętych na początku badania. Drugie kryterium selekcyjne to, jakość wykonanych zdjęć, jest to jednak najmniej ważne kryterium w kontekście tej pracy. Ostatnie kryterium selekcji dotyczy pytania, o nasycenie różnych kategorii czy typów realizacji, czyli pytanie o to, co tak naprawdę mieliśmy sfotografować a co jest zupełnie zbędne w odniesieniu do przyjętych wcześniej założeń badawczych. Ostatnie kryterium szczególne znaczenie, ma w

przypadku podjęcia decyzji o ilości zdjęć poddanych analizie. W kontekście tego artykułu, merytorycznie głównym wyznacznikiem selekcji fotografii, jest ich zgodność z wybranym rytuałem religijnym, czyli w tym przypadku z rytuałem modlitwy. Kluczowym elementem w tworzeniu bazy zdjęciowej, była selekcja indywidualna, w trakcie wykonywania zdjęć, dokonywana samodzielnie przez fotografa znajdującego się w terenie badawczym, ale i również nie mniej istotna była selekcja, dokonywana w domu przed własnym komputerze (Drozdowski, Frąckowiak, Krajewski, Rogowski, 2012: s. 69-71). Całe postępowanie badawcze, zostało ukierunkowane i usystematyzowane przez odpowiedzi na następujące pytania badawcze: Jakie symbole charakterystyczne dla wydarzeń religijnych typu ŚDM w najlepszy sposób obrazują wyszczególniony przez nas rytuał religijny? Jak kontekst sytuacyjny wydarzenia, wpływał na symbolikę wyrażania rytuału modlitwy? W interpretacji zdjęć nie tylko o tematyce religijnej, ale i wszystkich innych, po pierwsze musimy skupić się tylko i wyłącznie na tym, co dane zdjęcie przedstawia, dopiero po tym etapie, możemy skonfrontować ten obraz, z symbolicznym wymiarem przekazów wizualnych. Dlatego też, bardzo ważne jest, aby na początku w analizie odpowiedzieć na pytanie: co dane zdjęcie przedstawia? Pierwszy krok polega na identyfikacji obiektów, elementów, osób, następnie przechodzimy do identyfikacji scenerii sytuacji, zdarzenia, czyli mówiąc krócej odkrywamy tematy, jakie przedstawia nam obraz. Każdy rodzaj fotografii społecznej, niesie za sobą ogromny ładunek symbolicznych i ukrytych znaczeń, które my badacze musimy jak najlepiej zinterpretować. Pomocne w takich interpretacjach, powinno okazać się zwrócenie uwagi, na całą mowę ciała osób badanych, ich postawę, mimikę twarzy, fizjonomię, ułożenie rąk. Po przebrnięciu przez pierwszy etap możemy w sposób holistyczny łączyć różne elementy składowe obrazu i szukać w zachowaniach różnych ludzi, elementów wspólnych. Zdjęcia są współcześnie traktowane, jako niepodważalny dowód na istnienie czegoś, tak, więc niniejsza praca stawia przed czytelnikiem niebywale trudne zadanie: zobaczenia czegoś, co ma wartość nie tylko, historyczną, społeczną, naukową, ale przede wszystkim wartość symboliczną, ukrytą, religijną. Dlatego też głównym celem i poniekąd zadaniem autorów prac o tematyce wizualnej jest uwrażliwienie odbiorcy na to, co zobaczył, widzi oraz na to, co odbiorca zobaczy w przyszłości.

Przed przejściem do analizy obrazów powiedzmy jeszcze, jakie rytuały religijne miały miejsce na Światowych Dniach Młodzieży w Krakowie w 2016 roku. A

mianowicie są to między innymi rytuał modlitwy, rytuał spowiedzi świętej, rytuał komunii świętej, rytuał adoracji Najświętszego Sakramentu i czuwania oraz rytuał drogi krzyżowej. Tutaj przedstawimy jeden najogólniejszy a zarazem najbardziej podstawowy rytuał wszystkich wydarzeń o tematyce religijnej, czyli rytuał modlitwy. Wybierając zdjęcia do analizy kierowaliśmy się kluczem, symboliczności danych sytuacji, postaw i gestów widocznych na zebranych materiale wizualnym. Każdy symboliczny gest religijny, jest opisany i podparty wyjaśnieniem pochodzącym stricte z literatury teologicznej. Przez odwołanie właśnie do takiej literatury chcieliśmy uwiarygodnić, ważność gestów, jakie dostrzeżliśmy analizując nasz materiał wizualny.

Analiza rytuału modlitwy

Nasze badawcze wyzwanie interpretacji wizualnego świata rytuałów religijnych, w tym artykule przedstawimy analizując rytuał modlitwy. Rytuał ten jest najbardziej ogólny, dlatego też analiza rytuału modlitwy będzie nam służyć, jako wyjaśnienie pewnych powszechnych form modlitwy. Słownikowa definicja modlitwy podaje, że jest to pewien akt za pośrednictwem, którego można zwracać się do Boga. Modlitwa to nic innego jak wzywać, wysławiać, dziękować, adorować wyrażać żal i prosić Boga o łaski. Możemy spotkać się między innymi z modlitwą liturgiczną, zbiorową, indywidualną, głośną albo cichą (Niedźwiecki, 2003: s. 81). Dość często możemy spotkać się ze stwierdzeniem, że człowiek staje się samym sobą dopiero wtedy, gdy się modli. Dzieje się tak, dlatego, że modlitwa jest pewną formą kształtowania i wychowania człowieka tak, aby postrzegał siebie, jako stworzenie uczynione na obraz i podobieństwo Boga. Mówiąc o modlitwie chrześcijańskiej w odwołaniu do jej historycznych początków, w szczególności, mamy na myśli, modlitwę odbywającą się we wspólnocie. Modlitwa miała pomagać zgromadzonym wiernym, w uświadomieniu sobie, jaka jest ich droga powołania, miała ona także wywoływać we wspólnocie poczucie uległości wobec Boga. Modlitwa prawdziwie spełnia swoje powołanie dopiero wtedy, gdy może być ona kształtowana przez Ducha Świętego na obraz Chrystusa, a w konsekwencji służyć na chwałę Boga. Szczególnie podczas obrzędów liturgicznych można dostrzec wspólnotowy charakter modlitwy, gdyż bardzo często podkreśla się w niej słowo *my*. To my jesteśmy ludem Bożym w drodze do zbawienia, to my mamy posiadać jedną wiarę, razem mamy być ludem śpiewającym, błagającym i świadczącym w imię Boga (Donghi, 1999: s. 69-71).

Modlitwa wspólnotowa ma być przeciwstawieniem się człowieka pokusie indywidualizmu. Modlitwa indywidualna, może prowadzić człowieka nawet, do poczucia egoizmu i kurczenia się tylko w obrębie własnego *ja* (Donghi, 1999: s. 72). Jednakże nie należy popadać w skrajność, gdyż modlitwa indywidualna ma także, swój ważny wymiar w kontekście wiary. Osobista modlitwa, po mimo wszystko powinna prowadzić człowieka zawsze do wspólnoty, ponieważ utrata podstawowego związku ze wspólnotą, jest korzeniem zaniku modlitwy. Aktywna siła modlitwy ma służyć oczyszczeniu człowieka, które w konsekwencji przeciwstawia się gorączkowości świata i wprowadza spokój afirmacji bytu (Ratzinger, 2006: s. 26-29).

Każda modlitwa powinna pogłębiać pobożność ludzi, kierować myśli, uczucia i czyny do jej Absolutu, jakim jest Bóg. W pełnym i wyjątkowym przeżywaniu modlitwy mają pomóc nam bogate i różnorodne ekspresje ciała, gestów i symboli. Ciało razem z duszą to w istocie cały człowiek, Ciało traktowane jest, jako narzędzie duszy, natomiast gest, jest wyrazem myśli i odczuć. Wyjątkowość gestów polega na tym, że służą one mowie, udoskonalają przekaz werbalny ożywiają go, czasem są też w stanie całkowicie go zastąpić, a co najważniejsze dzieje się to niezależnie od różnorodności języków poszczególnych narodów. W liturgii różne gesty i ceremonie nie mają charakteru osobistego, dlatego nie mogą być samowolne i swobodne. Wynika to z faktu, że gesty są naszym wyrazem jedności z Chrystusem, Który to, posługuje się człowiekiem jak swoim narzędziem, stąd też gesty, które są nieodłącznym elementem każdej liturgii, powinny być wykonywane świadomie i z należytą czcią (Forstner, 1990: s. 17-18). Przykładem charakteryzującym pobożność ludzi wyrażaną przez postawy, gesty i symbole, to na przykład: całowanie świętych obrazków, relikwii, urządzenie pielgrzymek i procesji, składanie ofiar, świec i wotów, klękanie, leżenie twarzą do ziemi, noszenie medalików, różańca i innych znaków wiary (Nowacki, Hańkiewicz, Sztandera, 2010: s. 21). Symboliczne znaczenie w liturgii mają także elementy liturgii, w których ludzie coś wspólnie powtarzają, milczą, mówią bądź śpiewają.

Światowe Dni Młodzieży, to czas przepełniony duchem modlitwy, program tego wydarzenia obfitował w elementy, które miały za zadanie połączyć młodych ludzi, w jedną modlitewną wspólnotę. Niniejszy artykuł, jako odwołanie do całej części badawczej pokaże nam różne formy rytuału modlitwy obecne na ŚDM w Krakowie w 2016 roku. Fotografie zamieszczone tutaj pochodzą z różnych momentów, dni i wydarzeń ze ŚDM. Co w konsekwencji, przedstawi nam rytuał modlitwy, w różnych

kontekstach czasowych i przestrzennych. Fotografie pochodzą z 29 lipca, wtedy miała miejsce, Droga Krzyżowa z udziałem Papieża i młodych na krakowskich Błoniach. Następnie z dnia 30 lipca, tego dnia odbyło się czuwanie nocne i adoracja Najświętszego Sakramentu na Campusie Misericordiae oraz z dnia 31 lipca ostatniego dnia pobytu Ojca Świętego i tak zwanej Mszy Świętej Posłania odbywającej się na Campusie Misericordiae. Przedstawienie rytuału modlitwy, rozpoczniemy, od pokazania modlitwy, wyrażanej przez postawę klęczącą i siedzącą, kolejna omawiana postawa to, postawa stojąca, następnie modlitwa wyrażana poprzez śpiew i taniec, na samym końcu przedstawimy fotografię obrazującą element modlitwy, jakim jest milczenie i słuchanie. Fotografie zamieszczone tutaj są również przepełnione różnymi symbolicznymi gestami oraz rekwizytami.

Naszą analizę rozpoczniemy od formy rytuału modlitwy wyrażanej w postawie klęczącej i siedzącej. Zaczynając analizę warto zwrócić uwagę na to, że gest cielesny jest przełożeniem duchowego sensu adoracji, bez takiego przełożenia tak naprawdę, każdy zrobiony gest byłby bezsensowny (Ratzinger, 2002: s. 169). Aby modlitwa miała sens, gest duchowy powinien mieć przełożenie w geście ciała. Fotografia numer jeden przedstawia wiernych modlących się podczas czuwania i adoracji Najświętszego Sakramentu. Widzimy, że wszystkie osoby na fotografii, są w postawie klęczącej, w tradycji chrześcijańskiej bardzo często spotkamy się, z odwołaniem, właśnie do takiej postawy, pomaga ona współczesnemu człowiekowi w przewyciężeniu pokusy o swojej samowystarczalności, ukłęknięcie w dzisiejszych czasach ma oddźwięk niepowodzenia i porażki.

Fotografia nr.1: Rytuał modlitwy wyrażany w postawie klęczącej (fot. M. Kowalczyk)

Postawa klęcząca przygotowuje nas do otwarcia się na prawdę, która pochodzi z wysoka oraz uczy, że my ludzie, jako stworzenia Boże jesteśmy ubodzy i jako grzesznicy jesteśmy też i słabi. Klęknięcie jest, zatem wyrażeniem chęci przyjęcia planu Bożego i pewności, że Ten, który rozpoczął swe dzieło, doprowadzi je do końca. Taka postawa, jest też formą wyrażenia naszej świadomości bycia ludźmi grzesznymi, dlatego bardzo często spotykamy się z taką postawą w konfesjonałach (Donghi, 1999: s. 24-26). Tutaj na zdjęciu oprócz postawy klęczącej widzimy, także, dwóch mężczyzn, którzy mają pochyloną głowę jest to również przykład na to, iż swoją postawą ciała można wyrażać uniżenie i głęboką pokorę. Mężczyzna ma najprawdopodobniej zamknięte oczy, może to świadczyć, o jego chęci, odcięcia się od świata zewnętrznych pokus i oddania się głębszej kontemplacji. Dodatkowym potwierdzeniem tej pokornej postawy jest gest złożonych rąk.

Fotografia nr. 2: Rytuał modlitwy wyrażany w postawie siedzącej (fot. M.Kowalczyk)

Fotografia numer dwa pokazuje postawę siedzącą, wierni przed czuwaniem i adoracją Najświętszego Sakramentu, w słuchawkach słuchają orędzia, jakie głosi papież. Postawa siedząca, w odwołaniu do znaczenia liturgicznego, ma służyć ułatwieniu uczestnictwa w pewnych elementach mszy świętej czy nabożeństw. Postawa taka podkreśla stan człowieka oczekującego, ułatwia słuchanie orędzia, sprzyja również skupieniu, kontemplacji i medytacji. Ma ona również znaczenie odpoczynku, którego potrzebuje słabe ciało ludzkie (Donghi, 1999: s. 30-31). Na fotografii szczególnym obrazem powyższego opisu postawy siedzącej jest mężczyzna, który twarz ma zwróconą przed siebie ręką podtrzymuje głowę, z jego twarzy można wyczytać, że jest w fazie skupienia i zasluchania, o czym świadczą również słuchawki w uszach, dzięki którym ludzie mogli słyszeć orędzie papieskie. Dodatkowo na atmosferę sprzyjającą skupieniu i kontemplacji, ma pora dnia, widzimy, że jest to wieczór, ludzie wtedy szczególnie potrzebują odpoczynku. Taka postawa doskonale wpisuje się, więc w aktualny, w tamtym momencie kontekst sytuacyjny i czasowy wydarzeń na ŚDM.

Fotografia nr.3: Rytuał modlitwy wyrażony w postawie stojącej (fot. M. Kowalczyk)

Rytuał modlitwy wyrażany jest także w postawie stojącej. Zdjęcia te pochodzą z ostatniego dnia pobytu papieża w Polsce. Chrześcijanie w odniesieniu do historii, na stojąco modlili się przed wszystkim w okresie wielkanocnym, ponieważ jest to czas zwycięstwa Chrystusa nad śmiercią, czas radości, w którym to także i wierni przez postawę stojącą w trakcie modlitwy, ukazują paschalne zwycięstwo Jezusa Chrystusa. Postawa stojąca w liturgii towarzyszy najczęściej w momentach słuchania Ewangelii, jest to, bowiem wyraz naszej czci wobec usłyszanych słów, które mają taką moc, że powinny porwać nas w górę i wzbudzić chęć wyruszenia w drogę, aby wypełnić wezwanie Chrystusa do niesienia jego słowa innym (Ratzinger, 2002: s. 174).

Fotografia nr. 4: Rytuał modlitwy wyrażany w postawie stojącej (fot. M. Kowalczyk)

W pozycji stojącej, ciało człowieka przyjmuje postawę wyprostowaną, wyraża ona czujność, szacunek, uwagę, cześć przed kimś od nas wyższym oraz gotowość do przyjęcia rozkazu i wypełnienia jakiejś służby, jak również obrazuje chęć wędrówki. Postawa taka jest kojarzona z osobą, która w dawnych czasach właśnie w takiej postawie składała ofiary (Forstner, 1990: s. 20). Zdjęcie trzecie, obrazuje prawie wyłącznie, ludzi będących w postawie stojącej i wyprostowanej, ich wzrok zwrócony jest w dal, nieliczne osoby mają głowę lekko spuszczoną w dół, natomiast, jeśli chodzi o dłonie to widzimy, że osoby na zdjęciu mają ręce złożone, takie zachowanie, gesty i postawa ludzi może nam sugerować, że są oni w postawie zasluchania i jakiejś medytacji. Jeśli chodzi o zdjęcie czwarte, tutaj również widzimy osoby, które w większości są w postawie stojącej. Patrząc jednak na to zdjęcie, widzimy sporą różnicę w stosunku do postawy stojącej, jaką obrazowało zdjęcie poprzednie. Tutaj bardzo wyraźnie, da się zauważyć, u osób stojących gest wzniesionych do góry i szeroko rozłożonych rąk, jest to najprawdopodobniej moment modlitwy „Ojcze nasz”. Tej właśnie modlitwie, w szczególności towarzyszy gest wzniesionych rąk. Na zdjęciu, można również dostrzec, mężczyzny klęczącego z rękami szeroko rozłożonymi, jego wzrok skierowany jest do góry. Jest to obraz zarówno ludzkiego uniżenia i pokory, o czym świadczy postawa klęcząca, jak również i obraz wdzięczności i podziwu, adoracji

i uwielbienia, na co wskazuje gest podniesionej głowy oraz rozłożenie rąk. Gest rozłożonych rąk, w odniesieniach interpretacyjnych, bardzo często kojarzony jest z postacią *oratorki*, kobiecej figurki znalezionej w katakumbach, która modli się z rozłożonymi rękami. Badania, jakie są prowadzone, na temat postawy oratorki, mówią, że postawę stojącą z rozłożonymi rękami można zinterpretować, jako modlący się Kościół, ale także i jako obraz modlącej się duszy, która w chwale wstępuje do nieba i stoi przed obliczem Boga, oddając mu cześć i uwielbienie. Gest ten wskazuje również, iż człowiek odstępuje od przemocy, gest pokoju, człowiek rozkładając ramiona pokazuje postawę otwartą na drugiego człowieka (Ratzinger, 2002: s. 180). Postawa widoczna na fotografii czwartej obrazuje ludzi, którzy swoją postawą chcą oddać jak najdoskonalszą cześć i chwałę Bogu. Na tym zdjęciu widoczne są także rekwizyty typu flaga, widzimy dzięki niej, że fotografia pokazuje zachowania ludzi pochodzących z Polski. Osoby podczas modlitwy trzymają w jednej ręce flagę, ale to nie powstrzymuje ich przed tym, aby trzymać ręce uniesione w górę. Dodatkowo zdjęcie czwarte, pokazuje gest wspólnotowości i łączności ludzi ze sobą, poprzez gest trzymania się za rękę. Modlitwa, w której osoby podają sobie ręce i modlą się wspólnie, służy umocnieniu poczucia wspólnoty i jedności, jest to raczej niezbędny element modlitwy, w przypadku wydarzeń religijnych odbywającą się z udziałem, tak dużej liczby można powiedzieć obcych sobie ludzi. W Piśmie świętym na potwierdzenie powyżej postawy wspólnotowości i jedności w modlitwie możemy przeczytać słowa, mówiące, że *gdzie dwóch albo trzech się modli w Imię Moje tam Ja jestem pośród nich*.

Trzeci zestaw fotografii a mianowicie zdjęcia numer pięć i sześć pokazują modlitwę wyrażaną w formie bardziej artystycznej, czyli śpiew i taniec. Modlitwę poprzez śpiew obrazuje fotografia piąta. Znaczenie muzyki w Biblii jest dość duże wskazuje na to fakt, że łącznie użycie słów typu *śpiewać, śpiew, pieśń* pojawia się tam aż 345 razy, w Starym Testamencie 309 a w Nowym Testamencie 36 razy (Ratzinger, 2002: s. 123). Śpiew jest nieodłącznym elementem liturgii, jest wyrazem radości, świętowania, uwielbienia. Śpiew ułatwia wszystkim wiernym uczestnictwo w różnego typu celebracjach i obrzędach, takich jak niedzielną i świąteczną mszę św. czy misterium (Niedźwiecki, 2003: s. 125).

Fotografia nr. 5: Rytuał modlitwy wyrażany w formie śpiewu
(fot. Oficjalna Strona Światowych Dni Młodzieży Kraków 2016)

Fotografia nr.6: Rytuał modlitwy wyrażany w formie tańca
(fot. Oficjalna Strona Światowych Dni Młodzieży Kraków 2016)

Śpiew jest formą uzewnętrznienia zachwytu oraz zafascynowania duszy czymś niewypowiedzianie pięknym. Duch ludzki, który zostaje porwany przez piękno Boga nie potrafi w inny sposób niż przez śpiew wyrazić swojego emocjonalnego zachwytu. Śpiew jest wyrazem nadziei radości, jest wyrazem żywej relacji człowieka z Bogiem. Jak również, co widać na fotografii śpiew jest wyrazem wspólnoty i harmonii, które w nieopisany i niezrozumiały sposób jest w stanie ożywić zgromadzenie wiernych, wyraża on także wspólnotę Kościoła i jest gestem, który ma za zadanie uzewnętrznić, wewnętrzną sferę wiary człowieka. Fotografia, którą zamieściliśmy jest właśnie obrazem wspólnotowości, poczucia jedności. Ludzie z podniesionymi rękami śpiewają, gest wzniesionych rąk sprawia, że można śpiew ten scharakteryzować, jako formę uwielbienia i oddania, jeszcze większej niż tylko słownej chwały Bogu. Podobnie jest w przypadku fotografii szóstej, jest ona obrazem uwielbienia Boga w sposób niewerbalny, pokazuje jak młodzi ludzie także i poprzez taniec są w stanie chwalić Boga. Taniec podobnie jak śpiew jest formą wyrażania radości, poprzez odpowiednią rytmikę ciała i dźwięków taniec pozwala w sposób cielesny wypowiedzieć o myślach ducha, jednocześnie pozwala w sposób subtelny ukryć i ochronić pewne ludzkie tajemnice duchowych myśli (Forstner, 1990: s. 22). Taniec jednak sam w sobie nie jest formą wyrażania liturgii chrześcijańskiej, w różnych religiach tańce służą innym celom, mówiąc o tańcu w odniesieniu do wiary chrześcijańskiej mamy na myśli bardziej pobożność ludową. Jest to raczej kulturowy i artystyczny obrzęd niż obrządek liturgiczny (Ratzinger, 2002: s. 177). Jednakże nie można wykluczyć, że w kontekście wiary, kultura pobożności pełni bardzo ważną rolę, przez to, że taniec angażuje większą grupę osób, łączy ludzi oraz daje im poczucie wspólnoty. Dzięki takim formom wyrażania wiary, ludzie mają poczucie, że osiągają coś razem, jako wspólnota Kościoła, zarówno taniec jak i śpiew są bardzo ważnym czynnikiem spajającym ludzi różnej rasy, kultury i języka. Fotografia numer sześć oprócz elementu, jakim jest taniec, wskazuje także na element kulturalny regionalnej, widzimy pewną jednolitość strojów, która być może ma jakieś powiązanie ze wspólnym miejsca pochodzenia tychże osób. Dość charakterystyczny na fotografii gest wzniesionych rąk, jak już była mowa jest elementem uwielbienia Boga.

Dwie ostatnie fotografie wskazują na bardzo ważny element w każdej liturgii a mianowicie, słuchanie i milczenie. Fotografie numer siedem i osiem pokazuje ludzi w postawie klęczącej, siedzącej, ale i stojącej. Ważny jednak dla nas będzie tutaj aspekt

symboliczności milczenia i słuchania. Obie fotografie wskazują na ten sam element. Różnice w tych dwóch fotografiach nakreśliliśmy poprzez obecność rekwizytów. Fotografia numer siedem pokazuje ludzi, którzy w rękę trzymają żółte książeczki, mogą to być śpiewniki albo książki, które ludzie dostawali podczas drogi krzyżowej, aby móc w lepszy sposób zagłębić się w słowa rozważań poszczególnych stacji drogi krzyżowej. Słuchanie wskazuje na postawę pokory, człowiek, który słucha zamienia się w ucznia Chrystusa. Na początku człowiek ma za zadanie wsłuchać się w Słowo Boże a następnie przyjąć je, spersonalizować tak głęboko, aby przejść do następnego etapu, jakim jest głoszenie Słowa Bożego innym ludziom (Donghi, 1999: s. 39).

Postawa słuchania wskazuje na świadomość człowieka, co do potrzeby kontaktu z Bogiem, kontakt ten jest możliwy, tylko dzięki pokornej postawie uniżenia i słuchania. Natomiast otwartość serca i ducha, pozwala słowu się w człowieku zakorzenić, dzięki temu może on umocnić swoją wiarę, a potem sam głosić Boże słowo. Fotografia numer siedem obrazuje tłum ludzi, ale da się w niej dostrzec, formy pokornego słuchania, szczególnie wskazuje na to gest pochylenia głowy w postawie klęczącej. Taka postawa najbardziej wyraża ludzkie uniżenie wobec majestatu Boga. Na fotografii ostatniej szczególnie istotna jest dla nas postawa dwóch kobiet. Kobiety te, na fotografii znajdują się obok siebie jedna z nich głowę ma położoną na ręce, patrzy gdzieś w dal, na jej twarzy widnieje zaduma i smutek. Drugą z bardzo istotnych dla nas postaw reprezentuje kobieta w czerwonej bluzce, widzimy jej wzruszenie, smutek i ból, dodatkowo trzyma ona w rękach bardzo ważny rekwizyt modlitwy, a mianowicie różaniec. Kobieta ma ręce złożone, cały ten obraz wskazuje na postawę głębokiego rozmodlenia. Obie kobiety widać, że są pogrążone w milczeniu i zadumie. W liturgii bardzo wyraźnie zaznaczony jest element milczenia. Tajemnicy, jaką jest Bóg nie można pojąć za pomocą tylko słów, śpiewu, tańca, ale wielkość Boga i zachwyty nim skłania ludzi także do milczenia. Jednakże milczenie to powinno być wypełnione czymś więcej, niż tylko brakiem słów i działaniem, ale milczenie ma nam zapewnić ciszę, która nie jest przerwą w mówieniu, ale wewnętrznym skupieniem, które ma nas oczyścić z chaosu i obdarzyć pokojem ducha (Ratzinger, 2002: s. 185).

Fotografia nr. 7: Rytuał modlitwy wyrażany w formie milczenia i słuchania, w postawie klęczącej
(fot. Oficjalna Strona Światowych Dni Młodzieży Kraków 2016)

Fotografia nr. 8: Rytuał modlitwy wyrażany w formie milczenia i słuchania, w postawie stojącej
(fot. Oficjalna Strona Światowych Dni Młodzieży Kraków 2016)

W opisie tego rytuału przeszliśmy przez wiele form, postaw gestów, które są nieodłącznym elementem każdej prawdziwej i pobożnej modlitwy. Światowe Dni Młodzieży to spotkanie, które właśnie i szczególnie przez modlitwę, miało jednoczyć ze sobą ludzi we wspólnocie, ale głównie tę jedność miał odczuć, każdy człowiek między

nim samym a Bogiem. W tym właśnie zjednoczeniu człowieka z Bogiem, miał pomóc bogaty program wydarzeń obecnych na ŚDM. Rytuał modlitwy jest rytuałem, który najlepiej odzwierciedla rytuały religijne w wierze chrześcijańskiej. Rytuał analizowany powyżej jest połączeniem różnych gestów, postaw i form symbolicznych, które mogą być rozbudowane w analizie innych rytuałów religijnych. Dzięki takiemu wstępnemu zobrazowaniu i przedstawieniu różnych religijnych momentów podczas wydarzeń ŚDM, będzie nam łatwiej zagłębić się i odczytać szczegółowo, inne, już bardziej konkretne formy rytuałów.

Podsumowanie

W artykule podjęliśmy się próby przełożenia wizualnych komunikacji na komunikację werbalną, symbolicznego wymiaru rytuału modlitwy mającego miejsce na ŚDM w Krakowie. Przeprowadzając analizę materiałów wizualnych doszliśmy do wniosków, że rytuał modlitwy, który niewątpliwie w szerszym kontekście jest jednym z najpowszechniejszych rytuałów społecznych i niezależnie od ich specyficzności, która wynika z różnych odniesień do kategorii czasu i przestrzeni, występowanie pewnych rytuałów modlitwy jest uniwersalne. W kwestii komunikacji, jaką niesie za sobą czynność symboliczna wyrażana w formie rytuału modlitwy, badania wykazały, że fotografie są dobrym nośnikiem wiedzy ukazującej rytuał religijny, jako środek ekspresji przeżyć indywidualnych i zbiorowych, oraz jako wyznacznik kulturowej i religijnej tożsamości dużych zbiorowości ludzkich. Rytuał często mylnie postrzegany jest, jako skostniały, powtarzalność różnych czynności uważana jest, jako sprzeciw dla wprowadzania zmian. Jednak jak to wykazali już wiele lat temu antropolodzy tacy jak Boas czy Malinowski badając tak zwane ludy prymitywne, rytuał będący działaniem wspólnotowym zapewnia jego uczestnikom poczucie ciągłości, pewności i ziemskiego ładu. Każda nowość niesie za sobą element niepokoju rytuał jest czymś, co poniekąd zatrzymuje upływ czasu i podtrzymuje istnienie wspólnoty ludzi. Dostępna nam literatura nie zawiera kanonu interpretacyjnego, który w jednoznaczny sposób wskazywałby, w jaki sposób interpretować tego rodzaju fotografie. W dużym stopniu, więc ta analiza jest nowatorska. W tym miejscu rodzi się pytanie, co oprócz zwykłej naturalnej ciekawości badawczej skłoniło nas do podjęcia się realizacji tak trudnego wyzwania badawczego? Niewątpliwie naczelnym motorem działań stało się dość odważne stwierdzenie, że obserwacja rytuałów religijnych na fotografii, czyli tego, co

ludzie robią i jak się zachowują, mówi nam na temat rytuałów więcej niż tysiące słownych publikacji naukowych. Wieloznaczność, jaką niesie za sobą analiza każdego zdjęcia pozwala dostrzec jak wielkie znaczenie w rytuale modlitwy ma symbol. W przypadku tych badań symbol religijny wyrażany za pomocą gestów, postawy ciała oraz różnych zachowań uczestników ŚDM pokazuje i uświadamia nam, że symbol w rytuale modlitwy po mimo upływu czasu, różnych kontekstów sytuacyjnych i przestrzennych, ma nadal jedną i tę samą odwieczną funkcję ukierunkować naszą uwagę na „coś” ponad to, co dostrzegalne dla oczu. Symbole religijne wyrażane przez uczestników, w wydarzeniu, jakim były ŚDM bezdyskusyjnie miały za zadanie odwoływać uczestników do sfery sacrum i przybliżyć ich do kontaktu z Absolutem, czyli Bogiem. Nadto należy dodać, że w tekście podjęto się analizy tematyki społecznie ważnej i niepoddawanej często analizom badawczym. W literaturze socjologicznej, ale i nie tylko, spotkamy nie wielu autorów, którzy pisali o rytuale modlitwy, a naprawdę nieliczni z pośród nich podjęli się analizy tego zagadnienia z perspektywy wizualnej. Nie są mi znane opracowania podejmujące temat rytuałów religijnych obecnych na ŚDM. Artykuł ten jest, zatem doskonałym materiałem dokumentującym żywą wiarę wspólnoty młodych ludzi XXI wieku oraz jest wizualnym świadectwem współczesnej formy ewangelizacji. Analiza rytuału modlitwy z perspektywy wizualnej pozwala udokumentować ulotne i niepowtarzalne wydarzenia na trwałe. Jest rejestracją graficzną sytuacji odbywającej się w jednym miejscu o określonym czasie, które w tej samej formie i wymiarze najprawdopodobniej już nigdy się nie powtórzą.

Bibliografia

1. Collier Jr J., Collier M. (2012), *Zasady badań wizualnych*, w: *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, red. P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska, Wydawnictwo ZNAK, Kraków.
2. Donghi A. (1999), *Gesty i słowa*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków.
3. Drozdowski R., Frąckowiak M., Krajewski M., Rogowski Ł. (2012), *Narzędziownia. Jak badaliśmy (niewidzialne) miasto*, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa.
4. Emmison M., Smith P. (2012), *Trendy w badaniach wizualnych przegląd koncepcji*, w: *Fotospołeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii wizualnej*, red. P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska, Wydawnictwo ZNAK, Kraków.
5. Forstner D. (1990), *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Instytut wydawniczy PAX, Warszawa
6. Jeziorski I. (2011), *Wprowadzenie do antropologii i socjologii wizualnej*, ATH, Bielsko-Biała.
7. Jeziorski I. (2013), *Krawędzie doświadczenia. Studium z antropologii wizualnej i sensorycznej*, ATH, Bielsko-Biała.

8. Krajewski M. (2014), *Fotografia w badaniach socjologicznych: Informacja, Facylitacja i Dospołecznienie*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
9. Niedźwiecki W. (2003), *Mały słownik liturgiczny*, Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, Toruń.
10. Nowacki R., Hańkiewicz U., Sztandera G. (2010), *Rytuał domowy*, Duszpasterstwo Rolników, Włocławek.
11. Olechnicki K. (2003), *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
12. Pink S., (2009), *Etnografia wizualna. Obrazy, media i przedstawienie w badaniach*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
13. Ratzinger J (2002), *Duch liturgii*. Chryistianitas, Poznań.
14. Ratzinger J. (2006), *Święto wiary, o teologii mszy świętej*, SALWATOR, Kraków.
15. Rose G. (2010), *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, PWN, Warszawa.
16. Sztompka P. (2005), *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.